

ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЫРАҰЫ: УСТАЗ-ШӘКИРТ ДӘСТҮРИ

К.Алламбергенов – филология илимлериниң докторы, профессор
Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

К.С.Палымбетов – филология илимлериниң докторы

Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириу хызметкерлерин қайта таярлау
хәм олардың қәнигелигин арттыруу аймақтық орайы

Таянч сўзлар: қарақалпақ жирои, достон, устоз-шогирд, қўбиз, мусика, талант, бадиҳағўйлик, панд-насихат, терма, тўлғов.

Ключевые слова: каракалпакские джирау, эпос, учитель-ученик, кобыз, музыка, талант, импровизатор, наставления, терме, толгау (раздумья).

Key words: Karakalpak dzhiraws, epic, teacher-pupil, kobyzy, music, talent, improviser, instruction, terme, Talgau (meditation).

Қарақалпақларда жыраўшылық әйемнен сақланып киятырған миллий көркем өнер есапланады. Сонлықтан жыраўлардың халық аўызеки әдебияты, тарийхы, социаллық турмысы, мәдениаты хәм этнографиясында тутқан орны хәм дәстүрий жолы ҳаққында көрнекли қарақалпақ илимпазлары Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, И.Сағитов, Н.Жапақов, Қ.Максетов, С.Бахадырова хәм т.б. мийнетлеринде баҳалы пикирлерди ушыратамыз. Аты атап өтилген илимпазлардың мағлұматларына сүйенетуғын болсақ, халық арасында жыраўшылық өнерин ийелеўди хәм жыраў болыўды нийет етип, оған ықлас қойған талантлы адамлар жүдә көп болған. Олар аты шыққан кексе жыраўларға шәкирт түсип, жыраўшылық өнериниң сырларын, үйрениў, сөзди саплаў, даўыс толқынын кубылыў хәм дәстан текстин халыққа көркемлеп жеткерип беріў усылын үзликсиз үйренип барған. Шәкирт дәстан, терме, толғаўларды өзи айта алатуғын дәрежеге жеткеннен соң халықтың сынағынан өтип, хұрмет-иззетке ересе баслағаннан-ақ устазының жақсы тилеги хәм пәтиясы менен өз алдына жыраўшылық өнерин баслайды. Хәр бир устаз жыраўдың өз өнерин шәкиртине үйретип, тәрбиялап барыўы дәстүрге айналған.

Қарақалпақ халқы арасында жыраўлар оғада көп болған. Бул ҳаққында профессор С.Бахадырова былайынша сөз етеди: «Қарақалпақ жыраўларынан бизге 300 ден аслам жыраўлардың аты белгили..., олардың ишинде 40 қа жақын жыраўдың репертуарынан 200 ден аслам дәстанлар жазып алынған» [1:90]. Ҳақыйқатында да ел арасында жыраўлардың көп болғанлығы белгили. Себеби, хәр қандай қуўанышлы той мерекелер, жыйындар, жыраўсыз өтпеген. Халқымыз бәрқулла кобыз саз әспабының ҳаўазын, музыка сестин тыңлаўға, ширели, терең мазмунға ийе көркем сөзди еситиўге ынтығып жасағанлықтан, мерекедә жыраўдың айтатуғын ўақтың асығыслық пенен күткен. Хәтеки, халықтың хұрметине бөленген, атақлы жыраўлар ҳаққында тири гезинде-ақ, түрли аңыз-әсаналар дөретилип, айтылып жүрген. Бұған мысалларды көплеп келтириў мүмкин. Мәселен, халқымыздың атақлы жыраўы Нурабулла ҳаққында мынадай әңгиме келтириледі: Нурабуллан тыңлаған ғаррылардың хәммеси де дәстанларды, кобыз сазларын шебер атқарыўда теңи-тайы жоқ жыраў екенлигин қайта-қайта тәкирарлап, оған «ондай уллы жыраў болған жоқ», деп баҳа береді. Ғаррылардың айтыўынша Нурабулла ықлас пенен жырлағанда кобыздың қайғылы даўысына қосылған жыраўдың лапызына күн тутылып, жазда жаўын жаўып, қыста қар жаўатуғын еди, деседи [2:40-41]. Ямаса жыраў әбден қызған ўақтында батырлар аты менен келеди, ямаса адамлардың алдынан қырық жигити менен өтип кетеди, гүлдирмама гүлдирлеп күн жаўады. Мысалы, «Едиге» дәстаны атқарылса, күн жаўған, Едиге таңның алдында аты менен өткен [1:76-77] Демек, усындай күдиретли күшке, терең лапызға ийе жыраў ким? деген сораў қойылады. Профессор Қ.Айымбетов бул ҳаққында былай жазады: «Жыраў – қолына кобыз алып халықтың әдебий мийрасы болған, дәстанларды, тарийхый жыр-

ларды жырлап, жыйылған көпке тамаша беріўши, өз заманының арзыў-әрманын айтыўшы, кобызға қосып аўыз әдебиаттың үлгилерин: нақыл, ақыл сөзлер, толғаў термелерди пропагандалаўшы сөз шебери, талант ийеси, хош ҳаўазлы сазенде» [2:74]. Ал, профессор С.Бахадырова жыраўдың дәстанды баслаў алдындағы жағдайына былайынша баҳа береді: «Неге жыраў бирден дәстанды басламайды? Жыраў дәстанды баслардың алдына «Той баслар», «Толғаў», «Термелер» менен кириспе бөлимин ислейди. Себеби, халықтың алдына шыққанда тек ғана жыршы, дәстан атқарыўшы ретинде шықпайды. Ол халыққа ақыл-нәсият беріўши, халыққа аталар сөзин айтып тәрбиялаўшы, дана философ ретинде шығады. Ол жыйналған халыққа билим береді, ақыл-нәсият айтады, өткенлердин ерлигин айтады, халықты аўызбиришиликке шақырады. Халық жыраўдан усы сөзлерди еситиўге келеди. Жыраўдан халық излегенин табады, оннан нәсият сөзлерди еситеди, әжайып адамлардың тарийхын еситеди, ата-бабамыз айтып кеткен даналық сөзлерин еситеди, олар тек ғана дәстан тыңлап қалмай билим, тәрбия алады. Бул жерде ол педагог, ақылғөйши, тәрбияшы халықтың тәғдирине жаны ашыйтуғын жанашыр атасы, халықтың досты ретинде шығады. Ол усылай халықты дәстан тыңлаўға таярлайды. Усы кирисиў бөлими хәр бир жыраўдың репертуарында шәртли түрде орынланады. Сонлықтан, жыраўдан халықтың ақыл-нәсият сөзлерин, өткенлердин тарийхын көп билиўи талап етиледі. Жыраў дәстанға кирискенде кобызын қайта-қайта тартып, тыңлап отырған адамларды таярлап болып кириседи» [1:74-75].

Бул пикирлерден жыраўшылық өнерин таңлаған талант ийесиниң ўазыйпасы оғада жуўапкершиликли хәм аўыр екенлиги сезиледи. Себеби, жыраў болыўды таңлаған талант ийесиниң бойында, ең биринши гезекте инта, ықлас, қызығушылық, екшинден, бәлент лапызға ийе даўыс, жағымлы ҳаўаз, үшіншиден, намаларды менгерип, саз шерте алыў уқыбы, төртиншиден, естикенин умытпайтуғын қатықулақлық, ядта сақлаў қәбилети, бесиншиден, шайырлық таланты хәм импровизаторлық уқыбы, алтыншыдан, жыраўшылық өнерди үйрениўде шыдамлылық, кишипейиллик, жуўапкершилик сыяқлы т.б. пазыйлетлердин болыўы әҳмийетли роль атқарған.

Жыраў болыўды қәлеген жас талант ийеси ең дәслеп халықтың хұрметине бөленген, аты шыққан жыраўларды излеп, оларға шәкирт түсиўди әрман етип, пайыўпияда жол жүрип, яки дус келген көликке (кәруан, ат, ешек, арба) илесип устаз жыраўдың үйин излеп барғанлығын билемиз. Мысалы, жас жыраўлардың Қарақалпақтан Бухараға (Нурата), яки Хорезмге (Шабат), Шымбайдан Қоңыратқа, Қоңыраттан Шымбайға т.б. сапар хәрәкетлери (узақ жолға шығыў, излеп барыў) тәўекелшилик пенен әмелге асырылған. Мысалы, Есемурат жыраў өзине шәкирт болыўды нийетлеп келген Жумабай жыраў Базаровты қабыл етиў яки қабыл етпеўди ойланып турғанында, ҳаялы: « – Хәй, ғарры, сени нийетлеп жол асып, қыр асып пайыўпияда

Гөне жақтан, 360 әулиениң қәбири жатқан жайлардан келген екен, баланың бетин қайтарма. Мени тыңласаң бул баланы изине ерт. Алла ал қулым десе усы бала себеп болып атың елге жайылар» [5:10], – дейди. Бул турмыс хақықатлығы. Себеби, жолды басып, қыйыншылық пенен ықласланып келген жасларды жыраудың шәкіртликке қабыл етиуі былай тұрсын, ал шәкіртликке қабыл етпей қайтарып жиберетугын жыраулар ел арасында ушырасып тұрған. Мысалы, профессор Қ.Мақсетов Қыяс жырау хақында мынадай мағлыұматты келтиреді: «Қыяс қобызын қолтықлап Шымбайға Әбдирәсүлі (Кәл бала) жырауға шәкіртликке ал деп келеді. Әбдирәсүлі жырау «Мен үйімде турмайман, сенің минетуғын атың жоқ, үйімде сен ислеп жүргендей жұмыс та жоқ, шәкіртликтің иреті болмас» деп қайтарып жибереді. Буннан соң Қыяс Ерполат жырауға барып, оның шәкірти болғысы келеді. Бес-алты ауыз Қыясты айттырып тыңлап көрген Ерполат «Әуере болма шырағым, усы жерде биреу адам таппай отыр, соған дийқан болып жаллана ғой» дейди» [3:99], – деп жазады. Ал, айырымлары, «устаз деп» излеп келген жасларды шын кеуілден қабыллап, шын ықлас пенен жыраушылық өнерин үйрететугындары көп болған. Мәселен, Қыяс жыраудың өмирінде Сейфулла жырау өзгеше тәсир қалдырады. Сейфулла жырау Қыясты жыллы жүз бенен күтип алып, азы-кем жырлатып, сынап көріп «Қыйсық ағаш тезге салмай дүзелмейді. Ықлассыз ис питпейді. Талабың жаман емес шырағым» деп өзинің намаларын бир қатар шертип көрсетип «олай етип шерт, булай етип шерт» деп үйрете баслайды [3:99]. Ал, 20 жасар Қуламет жырау Қаллы көлден Қоңыраттағы Нурабулла жырауды излеп барғанында, Нурабулла жырау оған: «...бала жыраушылықты сорап алыу мүмкін емес, оннан несийбең болса бир нәрсе боларсаң, талап етип келген екенсең, бахтыңнан көрерсең, нәсийхатым – мениң сөзім менен сазыма қулақ салғайсаң», деген екен [3:111-112]. Сондай-ақ, жырау шәкіртликке қабыл еткени менен, шәкірттің ол үйде оңысуы қыйын болып, кетип қалыу жағдайлары да ушырасқан. Бундай жағдай Шымбайлы Турымбет жырауға шәкірт болған Нурабулла жыраудың өмирінде ушырасқанлығын профессор Қ.Мақсетов былай жазады: «Нурабулла Турымбеттің қасында көп шәкірт болып жүре алмаған, Турымбеттің хаялының пейили тарлық етип, оңыстыра алмағанлығынан Нурабулла Турымбет жырауға еки ай шәкірт болады да кетип қалады» [3:29]. Жыраулардың шәкіртке устазлық етиуі де хәр қыйлы мүддетке созылған. Белгиленген анық жыл, яки ай болмаған. Мысалы, Нурабулла жырау Бухарадағы Қазақбай жырауға еки жыл, Есемурат жырау әкеси Нурабулла жырауға он алты жыл, Қыяс жырау Бегмурат жырауға бир жыл алты ай, Қуламет жырау Нурабулла жырауға еки-үш жыл шәкірт болады. Бундай мысаларды келтире беріуіміз мүмкін. Шәкірттің устазға қанша мүддетке шәкірт түсіуі айырым объектив жағдайларға да байланысly. Бириншіден, жырау болыуға ықлас қойған шәкірт зейинли, талантлы, ядыкеш, сазға, сөзге уқыплы, тез өзлестіріп алыу қәбилетине ийе болыуы, екіншіден, устаз жыраудың талапшаңлығы, ықласы, талап етиуі, тынымсыз үйретиуі, изине ертиуі, той-мерекелерде, тыныспада азы-кем жырлатыуы т.б. байланысly болады. Профессор Қ.Айымбетов устаз-шәкірт арасындағы усындай әдебий процесс хақында былай жазады: «Жыраулар шәкіртіне өз сөзин бирден үйретпеген, устазы ел аралап жыраушылық қылғанда жаңа келген шәкірт оның изине ерип, устазына хызмет қылып жүрген: жыраудың атын баққан, атын ертлеп берген, ол жырлағанда сөзин тыңлаған. Бул процесс узақ жыллар дауам еткен. Жырау бос уақытлары өзинің жырлаған дәстанының мазмұнын шәкіртіне сөйлеп берген. Өзинің устазға қалай шәкірт болғанын,

устаздан сөзди қалай үйренгенин гәп еткен. Өз устазы хәм басқа да жыраулар хақындағы қобыз хәм қобыз намалары тууыралы таралған аңыз, ертеклерди өз шәкіртіне сөйлеп берген. Бул нәрсе шәкірттің устазға деген сый-хұрметин асыратуғын болған. Шәкірт устаздың үй-хожалық хызметлерин де атқарған» [2:80]. Демек, шәкіртликке келген жас талантлар жыраудың үйин баспана етип, сол үйдің баласындай болып бирге жасап, үй-хожалық жұмысларына көмек беріп, қол қабысын тийгизген. Мысалы, Қуламет жырау устазы Нурабулла жыраудың үйинде жасап «жырауға жасы кишилик етип, оты менен кирип, күли менен шыққан», – деп жазады Қ.Мақсетов. Себеби, устаз жыраулар неше мың қатар текстен ибарат дәстанларды, терме, толғау хәм ақыл-нәсият сөзлерди еринбестен, неше жыллап, айлап, уақты бос пайытлары ядтан, ауызеки түрде айтып, ал намаларды шертип үйретиуге туура келген.

Және де кексе жыраулардың жасларды қабыл етиуі хәм оларға устазлық етиуінде шәкіртлеринің саны шекленбеген. Мысалы, Нурабулла жыраудың 24 шәкірти болып, олардың ишинде баласы Есемуратқа да устазлық еткен. Есемурат болса, баласы Әжимуратқа жыраушылықты үйреткен. Солай етип, бир шаңарақтың өзінде атадан балаға әке қәсиби мийрас болып отырған [3: 83-85]. Қарақалпақ халқының атаклы жыраулары Есемурат, Әбдирәсүлі, Қуламет, Қурбанбай жыраулар Нурабулла жыраудың тийкаргы шәкіртлери есапланады. Солай етип, қарақалпақ халқында өз алдына Нурабулла жырау мектеби қәлиплескен. Көрнекли илимпаз Н.Дәукараев қарақалпақ жырауларын еки мектепке бөледі. Биринши Жийен жырау (XVIII әсир) мектеби: бұған Айтууар, Қабыл, Халмурат, Жийемурат, Қурбанбай жырауларды, ал екінши Соппаслы Сыпыра жырау (XIV әсир) мектеби: бұған Жийен жырау, Турымбет, Байнияз, Нурабулла, Ерполат, Есемурат, Хожамберген (Өгиз жырау), Қыяс жырауларды жатқарады [4:102]. Усы мағлыұматлардан-ақ, қарақалпақ халқында устаз-шәкірт мектеби ертеден қәлиплескенлигин көриуге болады.

Және айтып өтетуғын нәрсе – жас жыраулардың устазларға шәкірт түсіуі де шекленбеген. Айырымлары бир яки еки жырауға шәкірт түссе, айырымлары 5-6 жырауға шәкірт болып ерген Нәтийжеде, хәр бир жыраудан дәстан текстлерин үйренип, түрли қобыз намаларын меңгерген. Мысалы, Нурабулла жырау дәслепп Шымбайдағы Турымбет жырауға шәкірт болады хәм оннан «Қоблан», «Едиге» дәстанларын үйренеді, соң Шымбайлы Палеке жырауға ерип, «Алпамыс» дәстанын үйренеді, соң Хорезмнің Шабат деген жеринде жасаушы Ерман жырауға ерип, оннан «Шәръяр» дәстанын, соң Бухаралы Қазақбай жырауға ерип «Қоблан», «Алпамыс», «Шәръяр», «Едиге», «Шора» дәстанларын үйренеді. Оннан пәтия алып жыраушылық етиуді баслаған. Соны да айтыу керек, хәр бир жырау устазынан үйренген дәстанлары менен шекленип қалмаған, керисинше, оны тыңдаушылардың саны көбейіп, өзіне халықтың ықласы хәм хұрметі артқан сайын хәр бир той яки мерекеге барғанында репертуарын оннан да бетер жетилистіріп, байытып барған. Басқа жыраулардан дәстан атқарыу сырларын үйрениуді үзликсиз дауам етип отырған.

Ең тийкаргысы, шәкірттің устаздан пәтия алып, жақсы тилеги хәм рухсаты менен жыраушылық етиуді баслауы шәртли түрде дәстүрий жол есапланған. Ал, елде устазынан пәтия алмай, өз алдына жыраушылық еткен жасларды халық «шала жырау» деп атаған хәм «устаз көрмеген» деп минеген. Профессор Қ.Мақсетов Жапақ бақсының өмирине байланысly мынадай мағлыұматты келтиреді: «Атажан бақсының мезгилсиз қайтыс болыуына байланысly Жапақ оннан бақсышылыққа пәтия (пәтия, рухсат) ала алмай қалады. Жапақ

Атажан бақсының құрметі үшін оның ең талантты шәкірттерінің біреуі, Жапақтың досты, оннан екі жыл бұрын дәстан айтып, бақсы болған қыпшақты Әмет бақсыдан пәтия алған» [3:129]. Усы мағлұматтан көрініп тұрғанындай, ұстаз туды, оны құрмет етіп, пәтия (рухсат) алып жырау хәм бақсышылықта сақланып қиятырған дәстүрий жол есаптанған хәм бүгінгі күні де бул дәстүр дауам етпекте. Жырау хәм

бақсышылық өнері елде құрметті кәсіп болған, ал олардың шәкірт таярлауы үлкен мәртебе саналған.

Жуумақлап айтқанда, көркем өнердің ең ескі түрі болған жыраулар олардың репертуары, атқарушылық шеберлігі, ұстаз-шәкірт дәстүрі хәм олардың халық турмысында тұтқан орны бүгінгі хәм ертеңгі күнімізде де өз әхмийетін жойтпайтуғын миллий мйрасларымыздың биі есапланады.

Әдебиетлер

1. Бахадурова С. Қарақалпақ қандай халық. – Нөкіс: «Наұрыз», 2017.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкіс: «Қарақалпақстан» 1988.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ жырау-бақсылары. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1983.
4. Дәуітқарев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977.
5. Ерманов Е. Жумабай жырау Базаров. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2000.

РЕЗЮМЕ

Мақалада қарақалпақ халқы тарихында алохидә үрін эгаллаган жировлар хақидә сүз юритилған. Уларнинг устоз-шогирдлик анъанасы асосида халқ достонларини авлоддан-авлодга етказиш йўли тадқиқ қилинған. Жировчилик хунарининг халқ орасида бархаётлиги, ёшларнинг устозга шогирд тушиши ва оғзаки тарзда достонларни ўрганиш анъанасы илмий асосда ўрганилған.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о народных сказителях – жырау, которые занимают особое место в истории каракалпакского народа. Автор анализирует, как на основе традиций учитель-ученик происходит передача народных эпосов из поколения в поколение. С научной точки зрения изучены традиции искусства народного пения, ученичества среди молодежи в традиции учитель-ученик и изучение эпоса в изустной форме.

SUMMARY

The article is about the folk glottal singers – (zhyrau), which has a special place in the history of the Karakalpak people. The author analyzes, based on traditions, how teacher-pupil takes place for the transfer of folk epic from generation to generation. From a scientific point of view, the traditions of the art of folk singing, pupils among young people in the tradition of a teacher-pupil and the study of the epic in a verbal form.

SOME IMPORTANT ISSUES IN THE HISTORY OF KARAKALPAK FOLKLORE AND LITERATURE

K.Allambergenov – doctor of philology, professor
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: қарақалпақ халқ оғзаки ижоди, адабиёт тарихи, миллий мафкура ва халқ оғзаки ижоди, шоирлар тарбияси, адабиёт тарихини даврий ўрганиш масалалари, ўрта асрларда туркий ва ўрта асрлар адабиёти учун умумий бўлган қарақалпақ адабиётининг оғзаки ва ёзма манбалари.

Ключевые слова: каракалпакский фольклор, история литературы, национальная идеология и фольклор, образование поэтов, вопросы периодического изучения истории литературы, устные и письменные источники каракалпакской литературы, общие для тюркской и средневековой литературы в средние века.

Key words: karakalpak folklore, history of literature, national ideology and folklore, education of poets, issues of periodic study of the history of literature, oral and written sources of Karakalpak literature, common to Turkic and medieval literature in the Middle Ages.

One of the most important and most studied exercises in Karakalpak folklore and literature is the uniqueness of the performing and pedagogical arts of poets, more precisely, the social and authorial nature of poets.

If we believe that there is a great soul in the opinion of the famous folklorist K. Aimbetov "Karakalpak folk poets" (poets– A.K.) "Masters of rhetoric connecting the two Karakalpak oral and written literature." The scholar elaborated on this idea and suggested that "when studying the history of Karakalpak literature, it is necessary to pay attention to the tradition of poets before written literature" [2:8].

This means that the direction of research, which began the beginning of the written literature of the early period with the formation of early poets, is very correct. This means that the poetry of the early period is not only an example of the harmony of folklore and the synthesis of realistic literature, but also a model of true individual education - author's poetry.

This means that the branches of Karakalpak literature go far beyond the education of Soppasly Sypyra Zhyrau in the XIV century, more precisely in the education of Korkyt Ata in the IX-X centuries. In modern Karakalpak art and folklore, there is a strong opinion that the school of Karakalpak poets begins with the school of Korkyt Ata poets in the IX-X centuries, before the school of Soppasly Sypyra zhyrau in the XIV century. Oral and written literary monuments common to the Turkic peoples, which are one of the sources of the emergence and formation of early Karakalpak literature, in particular, differ from the VI centuries, when the original statehood of the Turkic peoples began to appear. - Orkhon-Yenisei written monuments dating back to the 14th century, such as "Oguznama", "Book of Korkyt Ata" can be said about the common cultural heritage of all

Turkic peoples.

It is true that from the Turkic peoples of Central Asia, Kazakhstan, the Caucasus and the Altai Mountains to the Ospan Turks, it is impossible to say that I did not fully understand the history of the origin and formation of native literature without studying this heritage. This is because these heritages arose as the common ancestral heritage of all these peoples in the epochs of the tribes belonging to the same Turkic-speaking peoples in the same epochs, in the same ethnic groups, in the same state structures.

But this is only the theoretical and educational side of the issue. The importance of the practical and educational side of the issue is even more important. This is because these cultural heritages are not only one of the pillars of the formation and formation of any national literature of the Turkic peoples, but also the true love of the young generation of the Turkic peoples, protection of its impartiality, friendship and brotherhood of these peoples. is also one of the most important indispensable facts of upbringing.

If we look at the history and results of such problems in Karakalpak folklore and literature, we can see that there are old and new problems that have not yet been fully resolved and are still waiting to be resolved. In particular, one of such exercises is the specificity of oral and written literature, the issues of their artistic value. It is unfortunate that in this regard, the tendency to underestimate the folklore in the opinions of a number of literary scholars and writers is lower than in the written literature, and today, although rare, it is reflected in the opinions of distinguished scholars. According to such views and writers, the protagonist of oral literature is not created, the psychology of the protagonist, in which the narrative prevails over the descriptions, where hyperbolism takes place more than realism.